

Akvilina Morkūnaitė

Pasvalio Petro Vileišio gimnazijos 2c klasės mokinė

**Retai vartojami žodžiai Mariaus Katiliškio novelėje „Pupžydis“
(romanas „Užuovėja“)**

Marius Katiliškis (tikrasis vardas ir pavardė Albinas Marius Vaitkus) – vienas žymiausių egzodo prozininkų. Rašytojas gimė 1914 metų rugsėjo 26 dieną Gruzdžiuose (Šiaulių r.), bet jaunystės dienas leido Katiliškių kaime (iš šio pavadinimo ir kilo jo pseudonimas), netoli Žagarės, Joniškio rajone. „Užuovėja“ – tai antrasis rašytojo romanas, išleistas 1952 metais Amerikoje, kur M. Katiliškis atsidūrė po Antrojo pasaulinio karo. Romanas sudarytas iš novelių, kurios tarpusavyje yra susijusios ne tik išorinėmis, bet ir prasminėmis jungtimis. Čia vaizduojamas tarpukario metų Aukštaitijos kaimas, žmonės, ūkio darbai per keturis metų laikus. Šį romaną sudaro 12 novelių, kurios yra suskirstytos į pavasario, vasaros, rudens bei žiemos ciklus. Romano „Užuovėja“ idėja yra ta, jog, bėgant laikui, žmogus keičiasi, keičiasi kaimas ir atėjusi naujoji karta turi kitas vertybes. Rašytojas pastebi, kad Lietuvos kaimas eina į moralinę degradaciją.

Savo darbe nagrinėju šeštąją romano novelę – „Pupžydis“. Joje autorius vaizduoja jau išnykusios degutininko profesijos atstovą. Novelės herojus Lapeika turguje pardavinėjo degutą, tačiau tuo metu niekas nepirkdavo to deguto iš jo, nes niekam nereikėdavo. Su kitais Lapeika kalbėjo, kad ateina naujos mados, žmonės pradeda ratus dengti metalu. Pabaigoje aprašoma, kaip Lapeika su keliais kaimo bernais užstūmė visą kubilą deguto ant kalno ir jį uždegė. Tuomet pamažu susirinko daug žmonių, jie pradėjo groti, šokti; visiems buvo labai gera ir linksma.

Šioje novelėje man negirdėtų arba, mano nuomone, rečiau vartojamų žodžių suradau apie pusantro šimto, tačiau ne visus pavyko išversti į bendrinę kalbą, surasti jų reikšmes „Lietuvių kalbos žodyne“ (LKŽ), tad nagrinėjau tik 113. Žodžių reikšmes (žr. 1 priedą) surašiau atsižvelgdama į tekstą bei kontekstą, nes buvo žodžių, turinčių dvi ar daugiau reikšmių, tad rinkausi tą, kurią, mano manymu, autorius M. Katiliškis galėjo turėti galvoje rašydamas kūrinį. Darydama šį darbą susidūriau su tikrai įdomiais ir nuostabą sukėlusiais žodžiais, kurių reikšmės turbūt niekada nebūčiau atspėjusi, pavyzdžiui: *stadala* (tvartas), *traktierius* (smuklė), *paslas* (pasiuntinys), *pasiukvatyti* (džiaugtis), *buksvos* (kelnės), *peisai* (žandenos), *prusnos* (arklio snukis), prisprogti (girtaujant nusigyventi), *štukorius* (juokdarys)

ir kiti. Buvo ir tokių žodžių, kurių šaknies kelios raidės arba žodžio giminė buvo pakeistos (*pretikolas* – protokolas, *palicija* – policija, *gilmė* – gelmė, *kelmynė* – kelmynas, *bėkšta* – bėgšta).

Vienas iš mano darbo uždavinių buvo išanalizuoti visus išrinktus žodžius pagal kalbos dalis. Vizualiai tai perteikiau diagramoje (žr. 2 priedas, 1 pav.), kurioje aiškiai matyti, jog dominuoja daiktavardžiai: jų yra daugiau negu pusė visų žodžių – 82. Pavyzdžiui, *špitolė* (namas prie bažnyčios), *pundas* (ryšulys), *marškonė* (paklodė), *luoba* (plona žievė, lupena), *keliūta* (mažas arba mažai važiuojamas kelelis). Toje pačioje diagramoje matyti, kad skaitydama kūrinį susidūriau su 24 nežinomais veiksmažodžiais, tokiais kaip *pakusyti* (gundyti), *išdvakti* (kvailėti), *plastėti ir tirtėti* (virpėti, drebėti), *lalėti* (garsiai kalbėti), *pūtuoti* (sunkiau ar girdimai kvėpuoti) ir kitais. Jie labai pagyvino kūrinį, nes yra įdomūs, negirdėti ir skambūs. Žinoma, liko dar viena kalbos dalis, kuri yra labai svarbi ir be jos negali apsieiti nė vienas grožinės literatūros kūrinys, tai – būdvardžiai. Novelėje „Pupžydys“ suskaičiavau tik penkis rečiau vartojamus būdvardžius: *šikšninis* (padarytas iš odos), *multaninis* (iš multano), *rambus* (nedarbštus, abejingas), *trakienis* (trakinis – tai, kas auga aukštoje, sausoje pievoje) ir *skersaskūris* (užsispyręs, neklaūžada). Išrinktų retai vartojamų žodžių sąrašė aptikau ir pavienes kalbos dalis – prielinksnius ir prieveiksnius. Pavyzdžiui, prieveiksmis „gižiai“, reiškia „įkyriai“, o prielinksnis – „ik“ yra žodžio „iki“ trumpesnė forma, tačiau bendrinėje lietuvių kalboje nevartojama.

Dar vienas mano darbo uždavinys buvo išnagrinėti žodžius pagal jų kilmę. Kad tai galėčiau padaryti, man teko visus žodžius atidžiai peržiūrėti dar kartą internetiniame lietuvių kalbos žodyne ir nustatyti, iš kokios šalies kalbos jie yra atkeliavę. Tai užtruko gan ilgai, tačiau buvo įdomu. To meto (XX a. I pusės) dvasia puikiai atsispindi novelėje, kurioje daugiausia buvo pavartotų lietuviškų arba tarmiškų žodžių – net 87 (žr. 2 priedą). Kitos kalbos, kurios vyravo tekste, yra lenkų (*pakusyti* – gundyti, *peisai* – žandenos, *davatka* – perdėtai pamaldus žmogus), rusų ir baltarusų (pavyzdžiui, *gūnia* – audeklo užtiesalas, *bačka* – statinė), vokiečių (*rinkė* – metalinis žiedas) bei šiek tiek latvių (*aplukokas* (latviškai – *aplukoks*), kuris reiškia aptvarą gyvuliams ganyti). Kadangi būta tokių žodžių, kurie galėjo būti atėję tiek iš lenkų, tiek ir iš rusų kalbos (pavyzdžiui, jau anksčiau minėtas žodis *traktierius* (smuklė), kuris lenkiškai rašosi *traktjer*, o rusiškai – *трактор* („traktir“), taip pat *bonė* (bokštas), kuris lenkiškai yra *bania*, o rusiškai – *баня* („bania“), tai sudariau atskirą tokių žodžių grupę diagramoje. Taip pat galėjo atsitikti su lenkiškais bei baltarusiškais žodžiais, pavyzdžiui, žodis *paslas* (pasiuntinys) lenkiškai rašomas *poseł*, o baltarusiškai – *пасол* („pasal“). Įdomi situacija yra su vokiškais žodžiais. Keletas baltarusiškų ir lenkiškų žodžių, pavyzdžiui, *stadala* (liet. tvartas), *jupa* (liet. ilgas moteriškas viršutinis drabužis), yra kilę iš vokiečių

kalbos, todėl mano diagramoje tokie žodžiai yra priskaičiuoti ne prie lenkiškų ar baltarusiškų žodžių, o prie pirminės šių žodžių kalbos – vokiečių.

Marius Katiliškis vartoja labai daug retų žodžių, kilusių iš kitų šalių kalbų – baltarusių, lenkų, vokiečių, latvių. Matyt, jie buvo vartojami šiaurės Lietuvoje paprastų kaimo žmonių kalboje. Žinoma, yra daug lietuviškų ar tarmiškų žodžių, kurie mūsų kalboje dabar vartojami labai retai arba nebepažįstami mūsų kartai. Tad M. Katiliškio kūrinys skaitytoją nuolat stebina unikaliais žodžiais.

1 priedas

Nr.	Retai vartojami žodžiai	Paaiškinimas	Kalbos dalis	Žodžio kilmė (šalis)
1.	Antis	Pažastis	Daiktavardis	Lietuva
2.	Apluokas	Aptvaras gyvuliams paganyti	Daiktavardis	Latvija
3.	Apnikti	Apipulti, užpulti	Veiksmažodis	Lietuva
4.	Arkligonė	Naktigonė (naktinis gyvulių ganymas)	Daiktavardis	Lietuva
5.	Atrėža	Atrėžtas pailgas gabalas	Daiktavardis	Lietuva
6.	Atvaša	Atauga, atžala	Daiktavardis	Lietuva
7.	Bačka	Statinė	Daiktavardis	Baltarusija
8.	Bandininkas	Bandos ganytojas, piemuo	Daiktavardis	Lietuva
9.	Barštinė	Statinė barščiams raugti	Daiktavardis	Lietuva
10.	Bėkšta	Bėgšta (bėga, bėgimas)	Daiktavardis	Lietuva
11.	Bonė	Bokštas	Daiktavardis	Lenkija, Rusija
12.	Bryliai	Skrybėlės kraštai	Daiktavardis	Lietuva
13.	Buksvos	Kelnės, apatinės kelnės	Daiktavardis	Lenkija (kilęs iš Vokietijos)
14.	Davatka	Perdėtai pamaldus žmogus	Daiktavardis	Lenkija
15.	Degtienė	Valgis iš rugių salyklo (miltų); degtinė	Daiktavardis	Lietuva
16.	Doklas	Didelė apvali pintinė pašarui vežti	Daiktavardis	Lietuva
17.	Drangos	Vežimo šonai, užpakalinė vežimo dalis	Daiktavardis	Lietuva
18.	Drūžė	Dryžis, juosta, ruožas	Daiktavardis	Lietuva
19.	Dudenti	Kalbėti	Veiksmažodis	Lietuva
20.	Duonkubilis	Kubilas duonai maišyti, duonkepė	Daiktavardis	Lietuva
21.	Eibė	Daugybė, aibė	Daiktavardis	Lietuva
22.	Gadynė	Laiškas, amžius	Daiktavardis	Lietuva
23.	Garksoti	Būti kur be reikalo	Veiksmažodis	Lietuva
24.	Gelda	Iš vieno medžio išskobtas pailgas indas	Daiktavardis	Lietuva

25.	Gergždėti	Garkti, karkti, girgždėti	Veiksmažodis	Lietuva
26.	Gilmė	Giluma, gilmė	Daiktavardis	Lietuva
27.	Gižiai	Įkyriai	Prieveiksmis	Lietuva
28.	Gontas	Stogo dengiama lentelė	Daiktavardis	Lenkija
29.	Gūnia	Audeklo užtiesalas, dangalas apkloti sėdynei, vežimui	Daiktavardis	Baltarusija
30.	Ik	Iki	Prielinksnis	Lietuva
31.	Išdvakti	Kvailėti, kvaišti	Veiksmažodis	Lietuva
32.	Jauja	Pastatas javams krauti	Daiktavardis	Lietuva
33.	Jupa	Ilgas su rankovėmis per galvą velkamas viršutinis moteriškas (senovėje ir vyriškas) drabužis	Daiktavardis	Lenkija (kilęs iš Vokietijos)
34.	Kamara	Kambarys	Daiktavardis	Lenkija (kilęs iš Vokietijos)
35.	Kartis	Ilgas plonas medis	Daiktavardis	Lietuva
36.	Kazalėkas	Kazlėkas (skylėtbudžių šeimos valgomasis grybas)	Daiktavardis	Baltarusija
37.	Keliūta	Mažas, mažai važiuojamas kelelis	Daiktavardis	Lietuva
38.	Kelmynė	Kelmynas (vieta, kur nupjovus medžius, yra daug kelmų)	Daiktavardis	Lietuva
39.	Kniosterėti	Kniostelėti (staiga pabudus iš miego kilstelti galvą)	Veiksmažodis	Lietuva
40.	Krėslas	Kėdė	Daiktavardis	Lietuva
41.	Krijelis	Prietaisas, ant kurio vyniojami siūlai prieš vyniojant juos ant neštuvų	Daiktavardis	Lietuva
42.	Krišpolas	Krištolas (minkštas, bespalvis stiklas)	Daiktavardis	Lietuva
43.	Kudla	Susivėlė, ilgi plaukai, gaurai	Daiktavardis	Baltarusija, Lenkija
44.	Kūlys	Ryšulys	Daiktavardis	Lietuva
45.	Lalėti	Garsiai kalbėti	Veiksmažodis	Lietuva
46.	Liekarsta	Vaistai	Daiktavardis	Lenkija
47.	Luoba	Plona žievė, lupena	Daiktavardis	Lietuva
48.	Makas	Odinis maišelis	Daiktavardis	Baltarusija, Lenkija
49.	Marškonė	Paklodė	Daiktavardis	Lietuva
50.	Medinašiai	Ratai su medinėmis ašimis	Daiktavardis	Lietuva
51.	Mėžinys	Mėšlų krūva	Daiktavardis	Lietuva
52.	Migis	Gyvulio guolis, kinis	Daiktavardis	Lietuva
53.	Milžtuvė	Kibiras, į kurį melžiamas pienas	Daiktavardis	Lietuva
54.	Mostis	Minkšta vaisių su riebalais masė, vartojama gydymui	Daiktavardis	Baltarusija, Lenkija
55.	Multaninis	Iš multano (flonelės)	Būdvardis	Lietuva
56.	Nustriuginti	Patrumpinti daiktą	Veiksmažodis	Lietuva

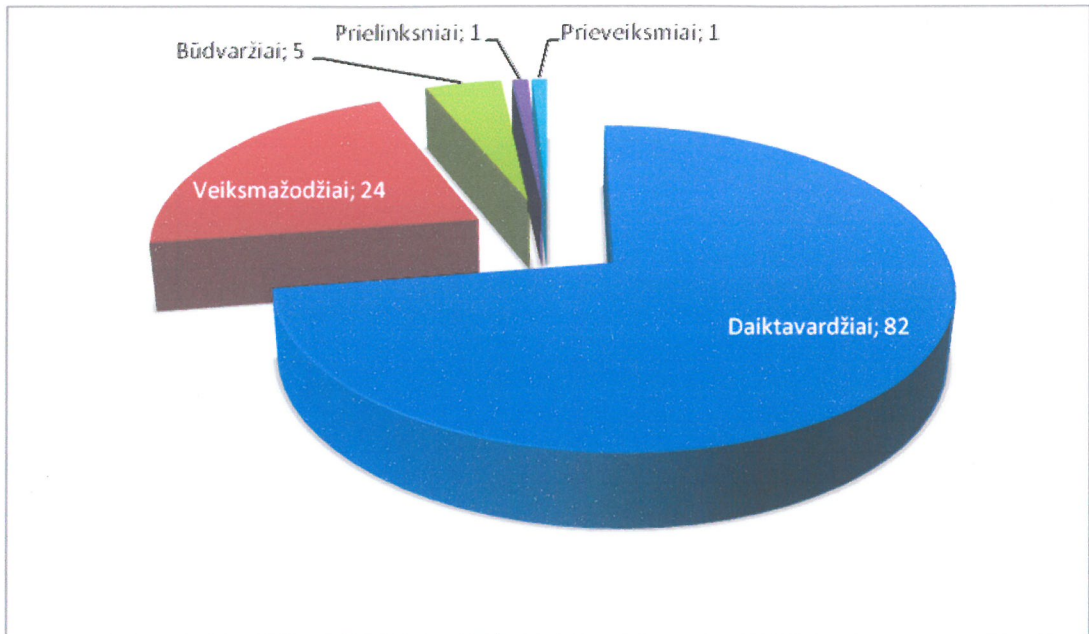

57.	Pakusyti	Gundyti, skatinti, įkalbėti	Veiksmažodis	Lenkija
58.	Palendravoti	Keliauti, vaikščioti	Veiksmažodis	Lenkija
59.	Palicija	Policija	Daiktavardis	Lietuva
60.	Panamė	Vieta apie namus	Daiktavardis	Lietuva
61.	Pardosas	Pardavimas	Daiktavardis	Lietuva
62.	Pargliuginti	Priversti	Veiksmažodis	Lietuva
63.	Pasiukvatyti	Džiaugtis	Veiksmažodis	Lietuva
64.	Paslas	Pasiuntinys	Daiktavardis	Lenkija, Baltarusija
65.	Patarškėti	Daug šnekėti, plepėti	Veiksmažodis	Lietuva
66.	Peisai	Žandenos	Daiktavardis	Lenkija
67.	Pekla	Pragaras	Daiktavardis	Lenkija
68.	Pentelė	Geležėlė, ant kurios plaka dalgi, kaltuvas	Daiktavardis	Lietuva
69.	Plastėti	Virpėti, drebėti	Veiksmažodis	Lietuva
70.	Plėstauti	Plėščioti	Veiksmažodis	Lietuva
71.	Pradalgė	Dalgiu vienu kartu pjaunamas pievos ar javų ruožas	Daiktavardis	Lietuva
72.	Pretikolas	Protokolas (pagal tam tikrą formą surašytas dokumentas)	Daiktavardis	Lietuva
73.	Prisisprogti	Girtaujant nusigyventi	Veiksmažodis	Lietuva
74.	Prusnos	Arklis (karvės, avies) snukis	Daiktavardis	Lietuva
75.	Pundas	Ryšulys	Daiktavardis	Vokietija
76.	Pupžydis	Pupų žydėjimo metas, kai baigiasi maisto atsargos ir laukiama naujo derliaus	Daiktavardis	Lietuva
77.	Puskvortė	Pusė kvortos (0,82l) indas arba kiekis	Daiktavardis	Lietuva
78.	Pūstyklė	Įrankis dalgiui pustyti, galūstuvus	Daiktavardis	Lietuva
79.	Pūtuoti	Sunkiau ar girdimai kvėpuoti	Veiksmažodis	Lietuva
80.	Rambus	Nedarbštus, abejingas	Būdvardis	Lietuva
81.	Rasoda	Neišretinti daržovių daigai	Daiktavardis	Baltarusija, Lenkija
82.	Razumas	Protas, išmintis	Daiktavardis	Baltarusija, Lenkija
83.	Rezginėlė	Tinklelis smulkiems daiktams nešti	Daiktavardis	Lietuva
84.	Rinkė	Metalinis žiedas, lankas, grandis	Daiktavardis	Vokietija
85.	Riogsoti	Būti be reikalo	Veiksmažodis	Lietuva
86.	Rūplys	Ruplys (sukietėjusi, surambėjusi medžio (beržo) žievė)	Daiktavardis	Lietuva
87.	Sėtuvės	Sėjimo laikas, sėja	Daiktavardis	Lietuva
88.	Skersaskūris	Užsispyręs, neklaužada,	Būdvardis	Lietuva

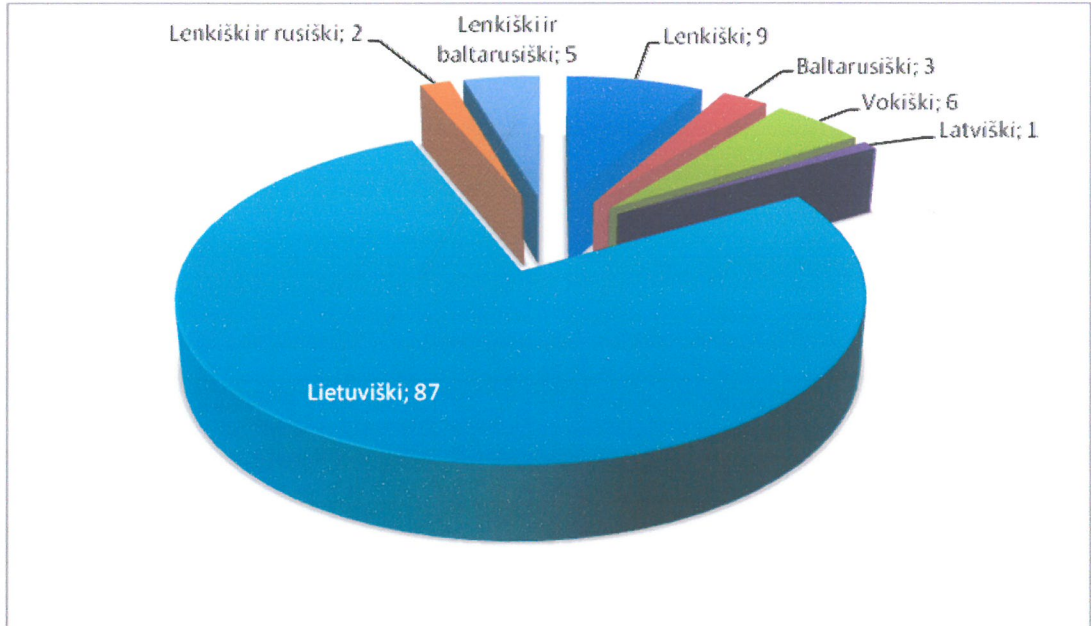

		storžievis		
89.	Skudrumas	Aštrumas	Daiktavardis	Lietuva
90.	Skvernas	Kampas, kraštas; sklypas, gabalas, dalis	Daiktavardis	Lietuva
91.	Slėsnumas	Žemumas	Daiktavardis	Lietuva
92.	Snopsoti	Būti lyg apsnūdusiam	Veiksmažodis	Lietuva
93.	Stadala	Tvartas	Daiktavardis	Baltarusija, Lenkija (kilęs iš Vokietijos)
94.	Stebulė	Rato dalis, kurioje sukasi ašis	Daiktavardis	Lietuva
95.	Sugumštuoti	Pasirodyti, iškilti	Veiksmažodis	Lietuva
96.	Šėkas	Žalias, nesuvytęs sienas	Daiktavardis	Lietuva
97.	Šikšnininis	Padarytas iš šikšnos (odos)	Būdvardis	Lietuva
98.	Šnabė	Šnapsas (degtinė)	Daiktavardis	Lietuva
99.	Šniokštuoti	Su garsu pailsusiam giliai kvėpuoti	Veiksmažodis	Lietuva
100.	Špitolė	Namas prie bažnyčios, kuriame gyvena bažnyčios tarnai	Daiktavardis	Lenkija
101.	Štukorius	Juokdarys, išdaigininkas, pokštininkas	Daiktavardis	Lietuva
102.	Šulas	Nukirstas ar nugenėtas storas medis, rąstas	Daiktavardis	Lietuva
103.	Šunobelė	Miškinė obelis	Daiktavardis	Lietuva
104.	Tirtėti	Drebėti, virpėti	Veiksmažodis	Lietuva
105.	Topolis	Medis	Daiktavardis	Lietuva
106.	Trakienis	Trakinis (trake (aukštoje, sausoje pievoje) augantis, esantis)	Būdvardis	Lietuva
107.	Traktierius	Smuklė	Daiktavardis	Lenkija, Rusija
108.	Tūtuoti	Gurgėti, burbuliuoti	Veiksmažodis	Lietuva
109.	Užglušti	Kvaišti, kvailėti	Veiksmažodis	Lietuva
110.	Venzlas	Surišta našta, ryšulys	Daiktavardis	Lenkija
111.	Vytuvai	Dviejų kryžmai sutvirtintų kartelių prietaisas siūlams iš sruogų išvyti	Daiktavardis	Lietuva
112.	Volė	Apvalus medinis kamštis alaus statinei užkimšti	Daiktavardis	Lietuva
113.	Žiponas	Ilgas susagstomas viršutinis vyriškas arba moteriškas drabužis	Daiktavardis	Lietuva

2 priedas

1 pav. Kalbos dalių diagrama

2 pav. Žodžių kilmės diagrama